

Mühazirə №7

Mövzu: Əlavələr və onların qrupları

Plan:

7.1. Xüsusiləşən və xüsusiləşməyən əlavələr;

7.2. Xüsusiləşən əlavələrin növləri;

7.3. Əlavələrlə həmcins üzv və təyinlərin oxşar və fərqli cəhətləri;

7.4. Xüsusiləşən əlavələrin quruluşu.

7.1. Xüsusiləşən və xüsusiləşməyən əlavələr

Müasir Azərbaycan dilində əlavələr mühüm yer tutur. Əlavələr özündən əvvəlki üzvün daha aydın, daha dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir. Onlar hansı üzvə aid olursa, həmin üzvün vəzifəsini də daşıyır. Əlavə xüsusi bir cümlə üzvü kimi özünü göstərə bilmir.

Əlavələrin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyil. Bunlardan bir qrupu izah edib aydınlaşdırdığı sözdən fasilə və intonasiyaca ayrıldığı halda, digər qrupu ayrılmır. Bu cəhətdən onlar iki qrupa bölünür: 1) xüsusiləşən əlavələr; 2) xüsusiləşməyən əlavələr.

1. Xüsusiləşən əlavələrdən əvvəl fasilə etmək zəruridir. Eyni zamanda onlardan qabaq *yəni* bağlayıcısının işlədilməsi mümkündür.

Əlavələrin izahedici sözlər hesabına genişlənməsi xüsusiləşən əlavələrin başlıca xüsusiyyətlərindəndir: Əsrimizin böyük *tikintilərini* – *dünyanın ən misilsiz tikintilərini* ən qısa müddətdə başa çatdıran əmək adamlarının qüdrəti ilə Xəzər dənizindəki şəhər də böyüyüb inkişaf edəcəkdir (Ə.Ə).

Bu misalda *dünyanın ən nəhəg misilsiz tikintilərini* birləşməsi əlavədir. Burada əsas üzvdən (*tikintilərini*) başqa, izahedici sözlər də (*dünyanın ən nəhəg misilsiz*) vardır. Belə əlavələr xüsusiləşən əlavələr sayılır.

Bu tipli əlavələr əlavəli üzvlə eyni qrammatik formada olur. Əlavəli üzv ismin hansı halındadırsa, əlavənin də əsas üzvü ismin eyni halında olur: Külək çöllərdən qalxan tüstü və dumanı *cənuba* – *Səlyan və Lənkəran tərəfə* qovub aparırdı (M.İ.); *Onu* - *boya-başa çatdırdığı* igid balasını bağrına basmaqla bütün intizar və nigaranlıqları unutdu (M.C).

Xüsusiləşən əlavələrin bəziləri ya bir sözdən, ya da cümlənin bir mürəkkəb üzvünü təşkil edən söz birləşmələrindən ibarət olur; məs.: Bir sözdən ibarət olan: Biz, manqalara

uyaraq, əsas *həlqəni* – *briqadanı* unutmuşuq (Ə.V); Söz birləşməsindən ibarət olan: *Bunları – fütqərə balalarını* ata kimi böyüdəcəyik (M.C)

Xüsusiləşən əlavələrin böyük əksəriyyəti əlavəsi olduğu üzvü əvəz edə bilir, cümlə pozulmur. Bir qismi isə bir-birini əvəz edə bilmir, əvəz etdikdə cümlə pozulur. Əlavə söz mübtədə olduqda, əsas üzvlə əlavə arasında həm *şəxsə*, həm *kəmiyyətə*, həm də *hala görə* uzlaşma varsa, belə əlavə - izah etdiyi üzvü əvəz edə bilir. Bunlardan biri olmadıqda, əlavə özündən əvvəlki üzvü əvəz edə bilməz.

Xüsusiləşən əlavələrdə əlavə ilə əlavəli üzv arasında *durğu, fasilə* olur.

Cümlədə əlavə əlavəli üzvdən asılı vəziyyətdə olur. Bu asılılıq özünü aşağıdakı xüsusiyyətlərdə göstərir:

Əlavəsi olan üzv atıldıqda, əlavə əlavə olmaq kəfiyyətini itirir;

Əlavə əlavəsi olduğu cümlə üzvü ilə şəxsə, kəmiyyətə və ismin halına görə uzlaşmalıdır;

Əlavə asılı olduğu cümlə üzvünə yəni, yaxud (yəni mənasında) sözləri, intonasiya ilə bağlanır.

2. *Xüsusiləşməyən əlavələr* əsas üzvdən fasilə ilə ayrılır. Bunların aşağıdakı tipləri vardır:

a) Şəxs əvəzliyinin yanında gəlib, ondan intonasiya ilə ayrılmayanlar xüsusiləşməyən əlavələr: *Biz – tələbələr* olara yardım etmək məqsədi ilə pul toplamışıq... (İ.Ş); *Şəxsən mən – Qaşəb* bu xarabalığa ziddəm, gözəllik tərəfdarıyam (S.R).

Əlavəli üzvlərdən - əvəzlilərdən sonra nə fasilə etmək lazım gəlir, nə də *yəni* bağlayıcısını işlətmək olur.

b) İsimlərdən sonraya keçərək təyinlərin xüsusiləşməyən əlavələrə çevrilməsi: *Xəlil yüzbaşı* hamısını dustaq etdi (M.F.A); *Cəfər əmi* hara, *həbsxana* hara. (İ.H)

c) Özündən əvvəlki sözü konkretləşdirən əlavələr. Bu birləşməyə iki ümumi isim daxil olur, hər ikisi bir əşyanı ifadə etmək üçün işlənir: *Yeni suvarma – melorasiya* qurğuları yaradılmışdır; Görkəmli *dilçi – etimoloq* Ə.M. Dəmirçizadə “50 söz “ əsərini 1970-ci ildə nəşr etdirmişdir; Qurbanov Afad Məhəmməd oğlu *türkoloq-dilçidir*.

7.2. Xüsusiləşən əlavələrin növləri

Cümlədə cümlə üzvlərinin və cümlə üzvü olmayan digər sözlərin əlavəsi olur. Bu cəhətdən əlavələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I.Cümlə üzvlərinin əlavəsi: 1.Mübtədanın əlavəsi; 2.Xəbər in əlavəsi; 3.Tamamlın əlavəsi; 4.Təyini əlavəsi; 5.Zərfliklərin əlavəsi.

II.Digər funksiyalarda işlənən sözlərin əlavəsi: 1.Tərkin üzvlərinin əlavəsi; 2.Birləşmə tərəflərinin əlavəsi; 3.Xitabların əlavəsi.

I.Həm şifahi,həm də yazılı nitqdə müəyyən üzvləri konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək,izah etmək ,yaxud nitqi qüvvətləndirmək ,onun təsirini artırmaq lazım gəldikdə əlavələrdən istifadə olunur.

Mübtədanın əlavəsi: Yaşasın *səadət – o yaz səhəri!* (S.V);*Qayınanam – Feyruzun anası* çox yaxşı qadın idi (T.K).

*Xəbər in əlavəsi:*Onları (qonaqları) heyrətə salan hər şeydən çox Hacı nın *nahar qab-qasığı – servizləri idi* (M.C);Hacı İbrahimxəlilin evi *kəndin ayağında – göl başında idi* (M.C)

*Tamamlığın əlavəsi:*Cəbhəçi əsgərin oğlu ilə oğlu ilə görüşü hamıdan çox *ananı – Asyanı* sevindirirdi (M.C);Sonra o,gözlərini dolandırır *güneylərə - o çiçəkli ,yarpaqlı güneylərə* baxdı (B.B).

Təyinin əlavəsi ən çox *yəni* sözünün iştirakı ilə formalaşır:İndi Aşiq *sonuncu,yəni onuncu* məktubunu yazırdı.Bu il kəndimizin əməkçiləri *normadan xeyli artıq ,yəni min ton* taxıl istehsal etmişlər.

*Zərfliyin əlavəsi:*Zaman zərfliyinin əlavəsi:*Bu nəsh günlərdə,yəni Novruzdan 15 gün keçənədək* gərək qibleyi –aləm şahlıqdan əl çəkə (M.F.A);Yer zərfliyinin əlavəsi: Pilləkənlərlə dırmaşan adam düz *buraya,Səltənətin evinə* gəlirdi (M.C);Tərz zərfliyinin əlavəsi:Önündə bağçalar,bağlar salınmış,Torpağı “*qanunla*” – *zorla* almışam (S.V)

II.*Feili sifət,feili bağlama və məsdər tərkiblərinin daxilində də əlavələr işləne bilir:*Dünən *kiçik kənddə - Mingəçevirdə* mal otaran o gənc indi nəhəng bir maşında sükan arxasındadır.(R.R);Düşmənlər... *sol cinahdan bu dəfə sağ cinaha – Yalta şosesi tərəfə* atılmaqla.. daha şiddətli vuruşmalara başladı (Ə.Ə);Əsmər xala İlyası *burada - Tamamın evində* görəndə təəccübləndi (İ.H).

*Xitabların əlavəsi:**Elxan,əziz qardaşım,təslim ol!* (C.C);*Ey könül beşiyi –böyük məhəbbət!* (S.V).

*Birləşmə tərəflərinin əlavəsi:**Memarın – şəhər quranın vəzifəsi* təkcə öz müasirləri üçün deyil,gələcək nəsillərin yaşayışı üçün ən yaxşı şərait yaratmaqdır (B.B)

*Paralel əlavələr.*Cümlədə bir deyil,iki (hətta üç) əlavəni işlənməsinə ehtiyac olur ki,belə əlavələrə paralel əlavələr deyilir:Xalçada *Bakının ən böyük küçələrindən biri –*

Xəzər sahili, bulvar çəkilməmişdi (M.C); Uzaqda, buludların arasında, mavi göylərdə ulduzlar parlayırdı (M.İ).

7.3. Əlavələrlə həmcins üzv və təyinlərin oxşar və fərqli cəhətləri

1. Əlavələr öz xüsusiyyətlərinə görə *həmcins üzvlərə* oxşayır:

Həmcins üzvlər eyni suala cavab verdiyi kimi, əlavə üzv də eyni suala cavab verə bilər;

Həmcins üzvlər bir üzvlə bağlı olduğu kimi, əlavəli üzvlə əlavə də bir üzvlə bağlı olur.

Əlavələr öz xüsusiyyətlərinə görə həm də *həmcins üzvlərdən* fərqlənir:

Əlavə ilə əlavəli üzv eyni bir məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsi olduğu halda, həmcins üzvlər müxtəlif məfhumları ifadə edir;

Həmcins üzvlər sadalama intonasiyası ilə tələffüz edildiyi halda, xüsusiləşən əlavələr əlavəsi olduğu üzvdən aydın fasilə ilə ayrılır;

Həmcins üzvlər arasındakı vergül yazıda " və " , "ilə" bağlayıcıları ilə əvəz olunduğu halda, əlavələrin əvvəlində "yəni" bağlayıcısı işlətmək olar.

2. Əlavələr öz xüsusiyyətlərinə görə təyinlərə çox oxşayır:

Eyni bir fikri bir çox hallarda həm təyinlə, həm də əlavə ilə vermək mümkündür.

Təyinlə əlavələrin çox mühüm fərqləri vardır:

Təyin təyin olunandan əvvəl, əlavə əlavəli üzvdən sonra işlənir;

Təyin yalnız öz sualına, əlavə hansı üzvün əlavəsidirsə onun sualına cavab verir;

Xüsusiləşən əlavə əlavəsi olduğu üzvdən fasilə ilə ayrıldığı halda, təyin təyin olunandan belə bir fasilə ilə ayrılmır;

Bir sıra hallarda əlavəsi olan üzvü cümlədən atmaq mümkün olduğu halda, təyində isə bu mümkün deyil.

7.4. Xüsusiləşən əlavələrin quruluşu

Xüsusiləşən əlavələr quruluşca iki növə ayrılır: 1. Müxtəsər əlavələr; 2. Geniş əlavələr.

Müxtəsər əlavələr yalnız bir cümlə üzvündən ibarət olur: *Lətifə ona – İlyasa* elə hər vaxt qayğı ilə ,səmimi yanaşmış ,o isə bunu başa düşə bilməmişdi (İ.H);Adamlar hər tərəfdən *buraya – mədəniyyət evinə* axışib gəlirdilər.

Geniş əlavələr isə iki və ikidən çox üzvdən (əsas üzvdən əlavə təyin,tamamlıq və zərflik) ibarət olur:Görünür,*biz-başibəlalı anaların ürəyi* dünyada dərd çəkmək üçün yaranıbdir!(S.R);İstərəm ki,yenidən bir körpə olum,*anamın,o mehriban xilqətin* qucağına atılım,isti nəvazişlərinə tutulum (M.C)

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili,IVh.Sintaksis,Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010

4.Y.Seyidov Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr.Bakı,2000